

U S T A W A

z dnia

o zmianie ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania oraz niektórych innych ustaw w celu zapewnienia gwarancji przestrzegania prawa do sprzeciwu sumienia¹

Art. 1. W ustawie z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz. U. z 2017 r. poz. 1153) art. 3 ust. 2 otrzymuje brzmienie:

„2. Wolność sumienia obejmuje w szczególności prawo każdego do odmowy wykonania obowiązku nałożonego zgodnie z prawem, jeżeli powołuje się na sprzeciw sumienia, czyli racjonalnie uzasadniony osąd moralny lub naukowy, który kwalifikuje wykonanie obowiązku jako etycznie niegodziwe, zaś odmowa wykonania obowiązku nie powoduje niebezpieczeństwa utraty życia, nieuchronnego lub wysoce prawdopodobnego zagrożenia zdrowia innych osób, zagrożenia dla bezpieczeństwa lub porządku publicznego albo moralności publicznej, ani nie narusza w sposób nieproporcjonalny wolności i praw innych osób. Ograniczenia w korzystaniu z prawa do sprzeciwu sumienia mogą zostać ustanowione wyłącznie w drodze ustawy.”.

Art. 2. W ustawie z dnia 20 lipca 1950 r. o zawodzie felczera (Dz. U. z 2016 r. poz. 1618 oraz z 2018 r. poz. 697) po art. 6 dodaje się art. 6a w brzmieniu:

„Art. 6a. Felczer (starszy felczer) może powstrzymać się od wykonania świadczeń zdrowotnych niezgodnych z jego sumieniem, chyba że zwłoka w ich udzieleniu mogłaby spowodować niebezpieczeństwo utraty życia, ciężkiego uszkodzenia ciała lub ciężkiego rozstroju zdrowia, z tym że ma obowiązek uzasadnić i odnotować ten fakt w dokumentacji medycznej.”.

Art. 3. W ustawie z dnia 20 maja 1971 r. – Kodeks wykroczeń (Dz. U z 2018 r. poz. 618) uchyla się art. 135 i 138.

¹ Niniejszą ustawą zmienia się ustawy: ustawę z dnia 20 lipca 1950 r. o zawodzie felczera, ustawę z dnia 20 maja 1971 r. – Kodeks wykroczeń, ustawę z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, ustawę z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentystry, ustawę z dnia 27 lipca 2001 r. – Prawo o diagnostyce laboratoryjnej, ustawę z dnia 6 września 2001 r. Prawo farmaceutyczne, ustawę z dnia 15 kwietnia 2011 r. o działalności leczniczej, ustawę z dnia 15 lipca 2011 r. o zawodach pielęgniarki i położnej.

Art. 4. W ustawie z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentysty (Dz. U. z 2018 r. poz. 617, 650 i 697) art. 39 otrzymuje brzmienie:

„Art. 39. Lekarz może powstrzymać się od wykonania świadczeń zdrowotnych niezgodnych z jego sumieniem, chyba że mogłoby to spowodować niebezpieczeństwo utraty życia, ciężkiego uszkodzenia ciała lub ciężkiego rozstroju zdrowia, z tym że ma obowiązek uzasadnić i odnotować ten fakt w dokumentacji medycznej. Lekarz wykonujący swój zawód na podstawie stosunku pracy lub w ramach służby ma ponadto obowiązek uprzedniego powiadomienia na piśmie przełożonego.”.

Art. 5. W ustawie z dnia 27 lipca 2001 r. – Prawo o diagnostyce laboratoryjnej (Dz. U. z 2016 r. poz. 2245, z 2017 r. poz. 1524 oraz z 2018 r. poz. 650) po art. 21 dodaje się art. 21a w brzmieniu:

„Art. 21a. Diagnosta laboratoryjny może odmówić zabiegów i czynności diagnostyki laboratoryjnej niezgodnych z jego sumieniem, chyba że mogłoby to spowodować niebezpieczeństwo utraty życia, ciężkiego uszkodzenia ciała lub ciężkiego rozstroju zdrowia, z tym że ma obowiązek uzasadnić i odnotować ten fakt w dokumentacji medycznej. Diagnosta laboratoryjny wykonujący swój zawód na podstawie stosunku pracy lub w ramach służby ma ponadto obowiązek uprzedniego powiadomienia na piśmie przełożonego.”.

Art. 6. W ustawie z dnia 6 września 2001 r. – Prawo farmaceutyczne (Dz. U. z 2017 r. poz. 2211 oraz z 2018 r. poz. 650 i 697) wprowadza się następujące zmiany:

1) w art. 95:

a) ust. 1 i 1a otrzymują brzmienie:

„1. Apteki ogólnodostępne są obowiązane do posiadania produktów leczniczych i wyrobów medycznych w ilości i asortymencie niezbędnych do zaspokojenia potrzeb zdrowotnych miejscowej ludności, z zastrzeżeniem ust. 3a.

1a. Apteki, które są związane umową, o której mowa w art. 41 ustawy z dnia 12 maja 2011 r. o refundacji leków, środków spożywczych specjalnego przeznaczenia żywieniowego oraz wyrobów medycznych, są także obowiązane zapewnić dostępność do leków i produktów spożywczych specjalnego przeznaczenia żywieniowego, na które ustalono limit finansowania, z zastrzeżeniem ust. 3a.”,

b) po ust. 3 dodaje się ust. 3a w brzmieniu:

„3a. Od obowiązku wskazanego w ust. 3 można odstąpić, jeżeli wydanie produktu leczniczego jest niezgodne z sumieniem farmaceuty, o którym mowa w art. 88 ust. 1, lub przedsiębiorcy prowadzącego jednoosobową działalność gospodarczą, w ramach której prowadzi aptekę albo wspólników spółki prowadzącej aptekę, z wyjątkiem przypadków nagłego zagrożenia życia lub zdrowia pacjenta, o których mowa w art. 96 ust. 3 i 4.”;

2) w art. 96 w ust. 5 po pkt 1 dodaje się pkt 1a w brzmieniu:

„1a) jego wydanie jest niezgodne z sumieniem farmaceuty, technika farmaceutyczna lub przedsiębiorcy prowadzącego jednoosobową działalność gospodarczą, w ramach której prowadzi aptekę albo wspólników spółki prowadzącej aptekę, z zastrzeżeniem przypadków nagłego zagrożenia życia lub zdrowia pacjenta, o których mowa w ust. 3 i 4.”.

Art. 7. W ustawie z dnia 15 kwietnia 2011 r. o działalności leczniczej (Dz. U. z 2018 r. poz. 160, 138 i 650) w art. 15 dotychczasową treść oznacza się jako ust. 1 i dodaje się ust. 2 w brzmieniu:

„2. Podmiot leczniczy może odmówić udzielenia świadczenia, o którym mowa w art. 4b ustawy z dnia 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży (Dz. U. Nr 17, poz. 78, Dz. U. z 1995 r. Nr 66, poz. 334, Dz. U. z 1996 r. Nr 139, poz. 646, Dz. U. z 1997 r. Nr 141, poz. 943, Dz. U. z 1999 r. Nr 5, poz. 32, Dz. U. z 2001 r. Nr 154, poz. 1792), chyba że zwłoka w udzieleniu tego świadczenia mogłaby spowodować nieuchronne lub wysoce prawdopodobne zagrożenie życia matki”.

Art. 8. W ustawie z dnia 15 lipca 2011 r. o zawodach pielęgniarki i położnej (Dz. U. z 2018 r. poz. 123 i 650) w art. 12:

1) ust. 2 otrzymuje brzmienie:

„2. Pielęgniarka lub położna może odmówić wykonania zlecenia lekarskiego oraz innego świadczenia zdrowotnego niezgodnego z jej sumieniem lub z zakresem posiadanych kwalifikacji, chyba że zwłoka w jego udzieleniu mogłaby spowodować niebezpieczeństwo utraty życia, ciężkiego uszkodzenia ciała lub ciężkiego rozstroju zdrowia. Pielęgniarka i położna mają obowiązek uprzedniego powiadomienia na piśmie

przełożonego, jeśli wykonują swój zawód na podstawie stosunku pracy lub w ramach służby.”;

2) uchyla się ust. 3.

Art. 9. Ustawa wchodzi w życie po upływie 14 dni od dnia ogłoszenia.

UZASADNIENIE

1. Potrzeba i cel wydania ustawy

Podstawowym celem projektu ustawy jest dostosowanie polskiego ustawodawstwa, w szczególności przepisów regulujących wykonywanie profesji medycznych, do wymogów wynikających z art. 53 ust. 1 Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 r., który każdemu zapewnia wolność sumienia. W świetle ugruntowanego orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego, prawo do sprzeciwu sumienia należy do istoty wolności sumienia – „wolność sumienia nie oznacza jedynie prawa do określonego światopoglądu, ale przede wszystkim prawo do postępowania zgodnie z własnym sumieniem oraz wolność od przymusu postępowania wbrew niemu” (orzeczenie TK z 15 stycznia 1991 r.², sygn. akt U 8/90; postanowienie TK z 7 października 1992 r.³, sygn. akt U 1/92; wyrok TK z 7 października 2015 r.⁴, sygn. akt K 12/14).

Szczególne znaczenie dla wyjaśnienia treści wolności sumienia w polskim porządku prawnym miał wyrok TK z 7 października 2015 r. (K 12/14). We wspomnianym judykacie Trybunał orzekł, że art. 39 ustawy z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodzie lekarza i lekarza dentystry⁵ jest niezgodny z art. 2 oraz art. 53 ust. 1 Konstytucji w zakresie, w jakim nakłada na lekarza obowiązek wykonania niezgodnego z jego sumieniem świadczenia zdrowotnego w innych przypadkach niż niebezpieczeństwo utraty życia, ciężkiego uszkodzenia ciała lub ciężkiego rozstroju zdrowia, a także w zakresie, w jakim nakłada na niego obowiązek wskazania realnych możliwości uzyskania takiego świadczenia u innego lekarza lub w innym podmiocie leczniczym. Trybunał podkreślił, iż obligowanie lekarza do nawet pośredniego udziału w wykonaniu świadczenia, które uznaje on za moralnie niedopuszczalne, stanowi nieproporcjonalne – a w konsekwencji konstytucyjnie niedopuszczalne – ograniczenie jego wolności sumienia, ponieważ „Konstytucyjna gwarancja wolności sumienia chroni bowiem jednostkę nie tylko przed przymusem podjęcia bezpośredniego zamachu na chronione dobro, lecz także przed takim postępowaniem niezgodnym z sumieniem jednostki, które pośrednio prowadzi do nieakceptowalnego etycznie skutku, w szczególności przed przymusem współdziałania w osiągnięciu celu niegodziwego.”⁶ Jednocześnie TK podkreślił, że „prawo lekarza, jak każdej innej osoby, do powstrzymania się od działań sprzecznych z własnym

² OTK 1991, Nr 1, poz. 8.

³ OTK 1992, Nr 2, poz. 38.

⁴ OTK-A 2015, Nr 9, poz. 143.

⁵ Dz. U. z 2018 r. poz. 617.

⁶ Wyrok TK z 7 października 2015 r., K 12/14, pkt III.6.2.1.

sumieniem wypływa wprost z wolności gwarantowanej przez Konstytucję, a zatem także w braku unormowania w art. 39 u.z.l. lekarz mógłby odmówić świadczenia z powołaniem się na sprzeciw sumienia.”⁷ To ostatnia uwaga zasługuje na szczególne podkreślenie. Klauzula sumienia nie jest „przywilejem”, który ustawodawca może swobodnie przyznawać lub odbierać, lecz stanowi konstytucyjne prawo podmiotowe wynikające wprost z art. 53 ust. 1 ustawy zasadniczej. Prawo do postępowania zgodnie z sumieniem przysługuje nie tylko lekarzom, ale każdemu człowiekowi, czyli również przedstawicielom innych profesji medycznych, a także osobom wykonującym inne zawody.

Ustalona (zdekodowana) przez sąd prawa treść normatywna art. 53 ust. 1 Konstytucji nie pozostawia zatem wątpliwości co do zakresu podmiotowego prawa do sprzeciwu sumienia, jak również wskazuje generalnie, w jaki sposób ustawodawca powinien regulować klauzulę sumienia oraz których rozstrzygnięć ma unikać, jako nadmiernie ingerujących w wolność sumienia. W tym miejscu należy zdecydowanie podkreślić, że skutki wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 7 października 2015 r. nie ograniczają się tylko do ustawy o zawodzie lekarza i lekarza dentystry, lecz mają znaczenie dla całego ustawodawstwa, ponieważ przypomniane zostały standardy, których dopiero spełnienie może zapewnić przestrzeganie wolności sumienia zgodnie z wolą ustrojodawcy.

Mimo upływu prawie trzech lat od wydania wspomnianego orzeczenia, ustawodawca nie podjął żadnych kroków w celu dostosowania przepisów prawa w taki sposób, aby należycie zagwarantować respektowanie konstytucyjnego prawa do sprzeciwu sumienia, zwłaszcza w dziedzinach związanych z wykonywaniem zawodów medycznych. Nadmienić należy, iż jedną z konsekwencji zasady nadrzędności konstytucji (art. 8 ust. 1 Konstytucji) jest obowiązek ustawodawcy realizowania, wykonywania i uszczegółowienia przepisów ustawy zasadniczej (tzw. aspekt pozytywny zasady nadrzędności konstytucji⁸). Sytuacja, w której ustawodawca zwleka z uregulowaniem kwestii powoływania się na sprzeciw sumienia w kierunku zapewniającym jak najszerszą realizację wartości konstytucyjnej (tu: wolności sumienia), jest zatem w świetle Konstytucji z 1997 r. stanem wysoce niepożądanym.

W związku z tym projekt przewiduje dokonanie zmian – których celem jest uregulowanie na poziomie ustawowym sposobu korzystania z konstytucyjnego prawa do sprzeciwu sumienia – w następujących aktach normatywnych:

⁷ Wyrok TK z 7 października 2015 r., K 12/14, pkt III.4.4.5.

⁸ Zob. szerzej P. Tuleja, komentarz do art. 8 Konstytucji RP, [w:] M. Safjan, L. Bosek (red.), *Konstytucja RP. Komentarz*, t. I, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2016, s. 313-314.

- ustawie z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz. U. z 2017 r. poz. 1153; dalej jako „ustawa o gwarancjach”),
- ustawie z dnia 20 lipca 1950 r. o zawodzie felczera (Dz. U. z 2016 r. poz. 1618; dalej jako „ustawa o zawodzie felczera”),
- ustawie z dnia 20 maja 1971 r. – Kodeks wykroczeń (Dz. U. z 2018 r. poz. 618; dalej jako: „kodeks wykroczeń”),
- ustawie z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentysty (Dz. U. z 2018 r. poz. 617; dalej jako „ustawa o zawodzie lekarza”),
- ustawie z dnia 6 września 2001 r. – Prawo farmaceutyczne (Dz.U. z 2016 r. poz. 2142, dalej jako „Prawo farmaceutyczne”),
- ustawie z dnia 27 lipca 2001 r. – Prawo o diagnostyce laboratoryjnej (Dz. U. z 2016 r. poz. 2245; dalej jako „Prawo o diagnostyce laboratoryjnej”),
- ustawie z dnia 15 kwietnia 2011 r. o działalności leczniczej (Dz. U. z 2015 r., poz. 618 z późn. zm., dalej jako „ustawa o działalności leczniczej”),
- ustawie z dnia 15 lipca 2011 r. o zawodach pielęgniarki i położnej (Dz. U. z 2016 r. poz. 1251 z późn. zm., dalej jako „ustawa o zawodzie pielęgniarki”).

2. Aktualny stan normatywny

Konstytucja RP z 2 kwietnia 1997 r. w art. 53 ust. 1 zapewnia każdemu wolność sumienia i religii. Już w 1991 r., w orzeczeniu z 15 stycznia (U 8/90), Trybunał Konstytucyjny podkreślił, że „Wolność sumienia nie oznacza jedynie prawa do reprezentowania określonego światopoglądu, ale przede wszystkim prawo do postępowania zgodnie z własnym sumieniem, do wolności od przymusu postępowania wbrew własnemu sumieniu. Tak rozumiana wolność sumienia znajduje potwierdzenie w ratyfikowanym przez Polskę w dniu 3 marca 1977 r. (Dz. U. Nr 38, poz. 167 i 168) Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych uchwalonym przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w dniu 16 grudnia 1966 r. Artykuł 18 ust. 2 tego Paktu stanowi: <<Nikt nie może podlegać przymusowi, który stanowiłby zamach na jego wolność posiadania lub przyjmowania wyznania albo przekonań według własnego wyboru>>”⁹. Dla Trybunału

⁹ Orzeczenie TK z 15 stycznia 1991 r., U 8/90; zob. również postanowienie TK z 7 października 1992 r., U 1/92; wyrok TK z 7 października 2015 r., K 12/14, pkt III.3.3.1 i III.4.2.3. Stanowisko takie dominuje również w doktrynie, np. A. Zoll, *Charakter prawny klauzuli sumienia*, „Medycyna Praktyczna” nr 1/2014, s. 100-101; K. Szczucki, *Klauzula sumienia – uwagi de lege lata i de lege ferenda*, „Studia Iuridica” nr 50/2009, s. 168-169; R. Kubiak, *Prawo medyczne*, Warszawa 2014, s. 155-156; M. Skwarzyński, *Sprzeciw sumienia w adwokaturze*, [w:] A. Mezglewski, A. Tunia (red.), *Standardy bezstronności światopoglądowej władz publicznych*, Lublin 2013, s. 219; M. Olszówka, komentarz do art. 53 Konstytucji RP, [w:] M. Safjan, L. Bosek (red.), *Konstytucja*

Konstytucyjnego – jeszcze pod rządami Konstytucji RP z 22 lipca 1952 r. – było rzeczą oczywistą, że w demokratycznym państwie prawnym prawo do sprzeciwu sumienia (w sprawie zawisłej przed TK – lekarza) wynika bezpośrednio z norm konstytucyjnych i ewentualny brak jego potwierdzenia na poziomie ustawowym nie może prowadzić do jego zaprzeczenia czy uniemożliwienia komukolwiek powołania się na sprzeciw sumienia.

Powyższe stanowisko Trybunał Konstytucyjny wiernie powtórzył i rozwinął w wyroku z 7 października 2015 r. (K 12/14) stwierdzając, że „w demokratycznym państwie prawnym wyrazem prawa do postępowania zgodnie z własnym sumieniem, a w konsekwencji także wyrazem wolności od przymusu postępowania wbrew własnemu sumieniu, jest klauzula sumienia (...). Wolność sumienia musi bowiem przejawiać się także w możliwości odmowy wykonania obowiązku nałożonego zgodnie z prawem z powołaniem się na przekonania naukowe, religijne lub moralne”¹⁰. W konsekwencji skonstatować należy, że prawo do powołania się na klauzulę (sprzeciw) sumienia i w rezultacie prawo do odmowy wykonania czynności sprzecznej z własnym sumieniem stanowi gwarancję wolności sumienia każdego człowieka¹¹, a nie przywilej przyznany jakiejś grupie. Tym samym TK bardzo jednoznacznie podkreślił, że sprzeciw sumienia jest prawem o charakterze fundamentalnym i przysługuje każdemu człowiekowi, bez wyjątku i niezależnie od wykonywanego zawodu¹².

W obecnym stanie prawnym na poziomie ustawowym korzystanie z prawa do sprzeciwu sumienia jest szczegółowo uregulowane jedynie w odniesieniu do lekarzy, pielęgniarek i położnych (oraz poborowych, których klauzula sumienia nie budzi jednak wątpliwości natury konstytucyjnej). Tak wąski krąg osób, którym ustawodawca precyzyjnie uregulował sposób korzystania z prawa do sprzeciwu sumienia (klauzula sumienia), należy ocenić zdecydowanie negatywnie. Co więcej, regulacje te pozostają obciążone pewnymi istotnymi wadami. W związku z charakterem sentencji wyroku TK z 7 października 2015 r. (wyrok zakresowy), jego ogłoszenie w Dzienniku Ustaw nie spowodowało uchylecia żadnego przepisu prawa, a jedynie usunęło z porządku prawnego niekonstytucyjne normy prawne, tj. sprawiło, że owe – cieszące się dotąd domniemaniem zgodności z Konstytucją – normy

RP. Tom I..., s. 1262-1264. Podzielił go również Rzecznik Praw Obywatelskich (por. wystąpienie Rzecznika Praw Obywatelskich z 21 lipca 2014 r. skierowane do Ministra Zdrowia, nr I.812.8.2014.AM).

¹⁰ Wyrok TK z 7 października 2015 r., K 12/14, pkt III.4.4.1.

¹¹ W. Johann, B. Lewaszkiewicz-Petrykowska, *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie konstytucyjnym – status jednostki*, [w:] *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie konstytucyjnym, XI Konferencja Europejskich Sądów Konstytucyjnych*, „Biuletyn Trybunału Konstytucyjnego”, numer specjalny, Warszawa 1999, s. 21.

¹² Trybunał Konstytucyjny wyjaśnieniu kwestii, że sprzeciw sumienia jest prawem pierwotnym i niezbywalnym, przysługującym każdemu człowiekowi, poświęcił spory fragment uzasadnienia wyroku z 7 października 2015 r., K 12/14 (cały pkt III.4.4).

prawne przestały obowiązywać. Teoretyczna i normatywna poprawność zastosowanej przez TK postaci orzeczenia nie zwalnia jednak ustawodawcy z obowiązku znowelizowania ustawy o zawodzie lekarza. Sytuacja, w której literalna treść art. 39 ustawy o zawodzie lekarza nie została zmieniona, a jedynie opatrzona przypisem przywołującym sentencję wyroku TK z 7 października 2015 r., zdecydowanie utrudnia rekonstrukcję normy prawnej z tak skomplikowanie zredagowanego przepisu prawa. Stan taki należy ocenić negatywnie, ponieważ u adresatów prawa może budzić wątpliwości, w jakim zakresie mogą korzystać ze sprzeciwu sumienia bez narażania się na odpowiedzialność dyscyplinarną za uchybienie ciążącym na nich obowiązkom zawodowym.

W przypadku ustawy o zawodzie pielęgniarki klauzula sumienia uregulowana jest wprawdzie w sposób mniej skomplikowany, lecz zawiera niezgodne z Konstytucją ograniczenia w korzystaniu z prawa do sprzeciwu sumienia, a mianowicie: nakłada obowiązek wskazania realnych możliwości uzyskania (objętego sprzeciwem sumienia) świadczenia u innej pielęgniarki, położnej lub w podmiocie leczniczym, który jest niczym innym jak – przywołując przytoczony wyżej cytat z judykatury TK – „przymusem współdziałania w osiągnięciu celu niegodziwego”.

Natomiast korzystanie przez przedstawicieli pozostałych zawodów z konstytucyjnego prawa do sprzeciwu sumienia jest wyraźnie utrudnione, ponieważ w odniesieniu do pozostałych zawodów ustawodawca nie uregulował sposobu korzystania z tego prawa (nie zawarł szczegółowej klauzuli sumienia). Wprawdzie Trybunał zauważył, iż „wolność sumienia – w tym ten jej element, którym jest sprzeciw sumienia – musi być więc respektowana niezależnie od tego, czy istnieją przepisy ustawowe ją potwierdzające”¹³, niemniej praktyka pokazuje, że brak stosownych przepisów na poziomie ustawowym skutecznie uniemożliwia powoływanie się na sprzeciw sumienia. Problemy w tym zakresie zgłaszają m.in. farmaceuci oraz diagnosty laboratoryjni¹⁴. Konstytucja w art. 53 ust. 1 zapewnia każdemu prawo do sprzeciwu sumienia, a zgodnie z art. 8 ust. 2 Konstytucji jest ona bezpośrednio stosowana, co oznacza, że każdy może powołać się na prawa i wolności w niej zagwarantowane, w tym prawo do sprzeciwu sumienia. Konsekwentnie przypomina to Trybunał Konstytucyjny. Niestety nie stanowi to w praktyce wystarczającej gwarancji przestrzegania tegoż prawa, nawet przez sądy, czego przykładem jest sprawa tzw. łódzkiego

¹³ Wyrok TK z 7 października 2015 r., K 12/14, pkt III.4.4.3.

¹⁴ M. Prusak, *Sprzeciw sumienia w praktyce aptecznej*, [w:] P. Stanisławski, J. Pawlikowski, M. Ordon (red.), *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2014, s. 211-225; W. Głusiec, E. Puacz, *Sprzeciw sumienia w zawodzie diagnosty laboratoryjnego*, [w:] *ibidem*, s. 227-234.

drukarza, który został skazany za odmowę wykonania usługi niezgodnej z osądem jego sumienia¹⁵.

W obowiązującym stanie prawnym na poziomie ustawowym nie tylko nie ma przepisów potwierdzających prawo do sprzeciwu sumienia (tzw. klauzul sumienia), lecz istnieje regulacja, która może być interpretowana jako generalny zakaz powoływania się na sprzeciw sumienia. Mowa o art. 3 ust. 2 ustawy o gwarancjach, który brzmi: „korzystanie z wolności sumienia i wyznania nie może prowadzić do uchylania się od wykonywania obowiązków publicznych nałożonych przez ustawy”. Przepis ten – jak i sama ustawa – został uchwalony 17 maja 1989 r. przez Sejm PRL IX kadencji, a więc w warunkach państwa socjalistycznego, którym Polska Rzeczpospolita Ludowa była zgodnie z art. 1 ust. 1 Konstytucji PRL z dnia 22 lipca 1952 r.¹⁶ Wykluczenie możliwości powoływania się na sprzeciw sumienia w ówczesnych warunkach ustrojowych można było uznać za w pełni uzasadnione, ponieważ w ustroju socjalistycznym, czyli ustroju totalitarnym, to władza decyduje, co jest dobre, a co złe, zaś zakres praw i wolności obywatelskich jest ściśle reglamentowany i koncesjonowany przez najwyższy organ władzy państwowej, czyli Sejm PRL (a *de facto* przez wówczas rządzącą Polską Zjednoczoną Partię Robotniczą). Zasadnicza treść normatywna tego przepisu wyraża się bowiem w ogólnym stwierdzeniu, że sprzeciw sumienia, czyli prawo do odmowy wykonania obowiązku nakazanego prawem, jest możliwy tylko w granicach wyznaczonych przepisami ustaw, jako przywilej ustawodawcy (państwa) przyznany jakiejś grupie. Tak zdekodowana treść normatywna pozostaje niewątpliwie nie do pogodzenia z konsekwentną judykaturą Trybunału Konstytucyjnego, wyjaśniającą istotę wolności sumienia w demokratycznym państwie prawnym, poczynając od orzeczenia TK z 15 stycznia 1991 r. (U 8/90). Zważywszy także, że od przełomu 1989 i 1990 r. Polska stała się demokratycznym państwem prawnym¹⁷, duże zdziwienie musi budzić fakt dalszego obowiązywania rzeczonoego przepisu. W ciągu 28 lat od uchwalenia ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, była ona wprawdzie wielokrotnie nowelizowana, nierzadko w celu dostosowania jej do obowiązujących norm konstytucyjnych, lecz zmianie nie uległ tkwiący głęboko w realiach państwa socjalistycznego art. 3 ust. 2 ustawy o gwarancjach.

Z powyżej wskazanych powodów uzasadnione jest znówelizowanie niektórych ustaw w celu bardziej precyzyjnego uregulowania prawa do sprzeciwu sumienia (klauzuli sumienia). Oczywiście przepisy nowelizowanych ustaw nigdy nie staną się przez to podstawą prawną

¹⁵ Wyrok Sądu Okręgowego w Łodzi z dnia 26 maja 2017 r., sygn. akt Ka 557/17.

¹⁶ Dz. U. z 1976 r. Nr 7, poz. 36.

¹⁷ Na podstawie ustawy z dnia 29 grudnia 1989 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz. U. Nr 75, poz. 444).

prawa do sprzeciwu sumienia, gdyż zawsze wynika ono wprost z konstytucyjnie poręczonej wolności sumienia, której źródłem jest godność człowieka. Niemniej sformułowanie klauzul sumienia w poszczególnych ustawach odgrywa dwie bardzo ważne role. Po pierwsze, informacyjną, ponieważ przypomina, że klauzula sumienia może być zastosowana. Po drugie, proceduralną, gdyż wyznacza reguły korzystania z klauzuli sumienia, w tym ewentualne ograniczenia w korzystaniu z niej. Przypomnieć bowiem trzeba – za Trybunałem Konstytucyjnym – że „ustawodawca nie może dowolnie kształtować tego <<przywileju>> albo go znosić, lecz musi respektować konstytucyjne warunki ustanawiania ograniczeń wolności i praw człowieka i obywatela (art. 30 oraz art. 31 ust. 3 Konstytucji).”¹⁸ Innymi słowy, korzystanie ze sprzeciwu sumienia może podlegać ograniczeniom tylko, gdy zostaną ustanowione w ustawie, zgodnie ze wszystkimi wymogami przewidzianymi w art. 31 ust. 3 Konstytucji.

3. Projektowany stan normatywny

Jak już było wspomniane w pkt 1 uzasadnienia, niniejszy projekt ma na celu przede wszystkim kompleksowe wykonanie wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 7 października 2015 r. (K 12/14), czyli nie tylko znowelizowanie przepisów ustawy o zawodzie lekarza, która była przedmiotem wniosku Naczelnej Rady Lekarskiej do Trybunału, lecz również zapewnienie pełniejszej realizacji art. 53 ust. 1 Konstytucji w polskim ustawodawstwie. Trybunał Konstytucyjny – w celu dokonania oceny konstytucyjności zaskarżonej ustawy – najpierw musiał dokonać egzegezy art. 53 ust. 1 Konstytucji i tym samym wyjaśnić treść gwarantowanej w tym przepisie wolności sumienia. Poczynione w uzasadnieniu wspomnianego orzeczenia uwagi nie pozostawiają wątpliwości co do kierunku zmian, jakie powinien poczynić ustawodawca, by zapewnić poszanowanie konstytucyjnego prawa do sprzeciwu sumienia.

W pierwszej kolejności zachodzi potrzeba uchylecia art. 3 ust. 2 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, który w świetle tez zawartych w uzasadnieniu wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 7 października 2015 r., określić można jako wzorcowo niekonstytucyjny, ponieważ w istocie kwestionuje jeden z konstytucyjnych elementów wolności sumienia, czyli prawo do sprzeciwu sumienia (wolność sumienia *in foro externo*).

¹⁸ Wyrok TK z 7 października 2015 r., K 12/14, pkt III.4.4.5.

Równocześnie ze względu na obserwowane zjawisko kontestowania prawa do sprzeciwu sumienia, nie tylko w środkach masowego przekazu¹⁹, literaturze przedmiotu²⁰, lecz również przez organy państwa (np. Rzecznik Praw Obywatelskich Adam Bodnar²¹), w tym organy stosujące prawo (wspomniany wyrok Sądu Okręgowego w Łodzi z 26 maja 2017 r.), uzasadnione i wskazane jest, aby do polskiego porządku prawnego na poziomie ustawowym wprowadzić przepis potwierdzający, że prawo do sprzeciwu sumienia należy do istoty wolności sumienia. Z teoretycznego punktu widzenia, przepis taki nie będzie zawierał w zasadzie żadnej nowości normatywnej, ponieważ treść prawa do sprzeciwu sumienia jest zapisana w art. 53 ust. 1 Konstytucji. Podkreślić bowiem trzeba, że zawarta w art. 1 projektu ustawy eksplicacja prawa do sprzeciwu sumienia – „Wolność sumienia obejmuje w szczególności prawo każdego do odmowy wykonania obowiązku nałożonego zgodnie z prawem, jeżeli powołuje się na sprzeciw sumienia, czyli racjonalnie uzasadniony osąd moralny lub naukowy, który kwalifikuje wykonanie obowiązku jako etycznie niegodziwe, zaś odmowa wykonania obowiązku nie powoduje niebezpieczeństwa utraty życia, nieuchronnego lub wysoce prawdopodobnego zagrożenia zdrowia innych osób, zagrożenia dla bezpieczeństwa lub porządku publicznego albo moralności publicznej, ani nie narusza w sposób nieproporcjonalny wolności i praw innych osób” – znajduje oparcie w motywach wyroku z 7 października 2015 r. Trybunał nie przypadkiem przytoczył definicję sumienia św. Tomasza z Akwinu, zgodnie z którą sumienie to „zdolność do intelektualnej oceny własnych aktów jako dobrych albo złych” oraz za św. Hieronimem przywołał pojęcie *synderesis*, oznaczające „przyrodzoną człowiekowi władzę odróżniania dobra od zła”²². W konsekwencji człowiek potrafi odróżnić dobro od zła oraz podejmować działania, które realizują dobro i zapobiegają czynieniu zła, czy – ściślej rzecz ujmując – mają na celu uniknięcie udziału w czynie klasyfikowanym moralnie jako zły. Tę naturalną predyspozycję człowieka chroni właśnie wolność sumienia, a znajdujący się u podstaw sprzeciwu sumienia osąd sumienia opiera się na racjonalnym wnioskowaniu, o charakterze intersubiektywnym, którego podstawą są przesłanki etyczne. Wprawdzie Trybunał *explicite* nie skonstatował, że przyjmuje takie

¹⁹ Zob. np. <http://www.rp.pl/Dobra-osobiste/307279883-Drukarze-nie-maja-klauzuli-sumienia---rozmowa-z-Irena-Kaminska.html#ap-1>.

²⁰ Zob. np. W. Brzozowski, *Uzewnętrzanie przynależności religijnej. Zagadnienia systemowe*, [w:] R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, J. Kondratiewa-Bryzik (red.), *Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, Warszawa 2012, s. 278 i nast.

²¹ Np. w wystąpieniu z 25 września 2017 r. do Ministra Zdrowia w sprawie powoływania się przez farmaceutów na klauzulę sumienia (znak: VII.5002.3.2017.AMB), <https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Wyst%C4%85wienie%20do%20Ministra%20Zdrowia%20w%20sprawie%20powo%C5%82ywania%20si%C4%99%20przez%20farmaceut%C3%B3w%20na%20klauzul%C4%99%20sumienia.pdf>.

²² Wyrok TK z 7 października 2015 r., K 12/14, pkt III.4.2.2.

właśnie rozumienie sumienia, lecz tok rozumowania zawarty w wywodach wielokrotnie tu cytowanego judykatu sądu prawa nie pozwala mieć wątpliwości, iż tylko przyjęcie racjonalnej koncepcji osądu sumienia doprowadziło TK do stwierdzeń o możliwości odmowy wykonania obowiązku nałożonego zgodnie z prawem. Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 7 października 2015 r., przywołując łaciński źródłosłów (*conscientia* – współwiedza), zauważył bowiem, że sumienie jest zdolnością (władzą umysłu) odróżniania dobra od zła. Nie jest zatem chwilowym kaprysem, skutkiem jakiejś presji czy nawet przekonaniem o innej niż moralna proveniencji, co samo w sobie wymaga podkreślenia. Podstawą tej zdolności jest rozum, który pozwala na odróżnianie dobra od zła na poziomie konkretnych działań. Trybunał Konstytucyjny skonstatował zatem, że w demokratycznym państwie prawnym ustawodawca nie może stawiać adresatów prawa w sytuacji konfliktu między obowiązkiem przestrzegania prawa a powinnością posłuchu własnemu sumieniu²³. Raz jeszcze należy powtórzyć, że proponowane brzmienie art. 3 ust. 2 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania nie stanowi w istocie żadnego *novum* normatywnego – bo wyrażona w projektowanym przepisie treść normatywna jest już zawarta w Konstytucji – lecz ma na celu rozwianie ewentualnych wątpliwości i utrudnić kontestowanie konstytucyjnego prawa do sprzeciwu sumienia, w tym organom państwa (co szczególnie bulwersujące).

Na marginesie warto zauważyć, że istota sprzeciwu sumienia jest przedmiotem zainteresowania także w innych porządkach prawnych. Najlepszym przykładem jest orzecznictwo i doktryna niemiecka, w której od lat funkcjonuje pojęcie „decyzji sumienia”, która uzasadnia odmowę wykonania obowiązku nałożonego zgodnie z prawem. Zgodnie z orzecznictwem Federalnego Trybunału Konstytucyjnego decyzja sumienia jest to każda poważna decyzja oparta na kategoriach dobra i zła, podjęta w określonej sytuacji, uznanej przez podejmującą ją jednostkę za nieodzowną i wiążącą, „tak że każde postępowanie niezgodne z ową decyzją powoduje poważny dyskomfort psychiczny. Definicja ta wyznacza standard w orzecznictwie sądów niemieckich”²⁴.

Naturalnie żadne prawo ani wolność gwarantowana konstytucyjnie nie jest absolutna, w tym sensie, że nie można zaakceptować powoływania się na daną wolność bez względu na okoliczności – nawet jeśli ma ona charakter pierwotny i niezbywalny, jak właśnie wolność sumienia, którą Konstytucja oraz umowy międzynarodowe jedynie poręczają²⁵. Trybunał Konstytucyjny wskazał bardzo wyraźnie na granice powoływania się na sprzeciw sumienia,

²³ Wyrok TK z 7 października 2015 r., K 12/14, pkt III.4.2.2-4.2.4 i przytaczana tam literatura.

²⁴ Zob. szerzej E. Tuora-Schwierskott, *Pojęcie sumienia w doktrynie konstytucjonalistów niemieckich w świetle ochrony prawnej wolności sumienia i religii*, „Państwo i Prawo” 2014, z. 8, s. 96 .

²⁵ Wyrok TK z 7 października 2015 r., K 12/14, pkt III.4.4.3.

które wyznaczają niebezpieczeństwo bezpośredniego zagrożenia życia lub poważnego zagrożenia zdrowia innych osób²⁶. Innymi słowy, na sprzeciw sumienia – który wynika z racjonalnie umotywowanej, negatywnej etycznie oceny danego zachowania – człowiek nie może powołać się, jeśli doprowadziłoby to do „niebezpieczeństwa utraty życia, nieuchronnego lub wysoce prawdopodobnego zagrożenia zdrowia innych osób”, jak głosi środkowa część proponowanego brzmienia art. 3 ust. 2 zdanie pierwsze ustawy o gwarancjach. Poczynienie tego zastrzeżenia w proponowanym przepisie ma na celu, po pierwsze, wskazanie immanentnej granicy powoływania się na klauzulę sumienia, na co wielokrotnie wskazywał Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 7 października 2015 r., jak również w orzeczeniach z początków lat 90. XX w., a po drugie, podkreślenie jednocześnie racjonalnego i etycznego wymiaru sprzeciwu sumienia, który jako instytucja prawna chroniąca człowieka przed popełnieniem czynu rozpoznanego jako obiektywnie zły, nie może przyczyniać się do powstania skutku moralnie złego, jakim jest utrata życia lub poważny uszczerbek na zdrowiu.

Niezależnie do wskazania granicy powoływania się na sprzeciw sumienia, proponowane brzmienie art. 3 ust. 2 zdanie pierwsze *in fine* ustawy o gwarancjach również wskazuje wartości, których zagrożenie w sposób generalny uzasadnia ograniczenie w korzystaniu z prawa do sprzeciwu sumienia. Katalog wartości zaczerpnięty jest z wyrażonej w art. 31 ust. 3 Konstytucji zasady proporcjonalności, a zaliczają się doń: bezpieczeństwo i porządek publiczny, moralność publiczna oraz prawa i wolności innych osób. Katalog ten nie jest zatem nowatorski i przede wszystkim ma na celu ochronę przed ewentualnymi nadużyciami oraz kwestionowaniem – pod pozorem powoływania się na sprzeciw sumienia – obowiązków związanych np. z płaceniem podatków czy przestrzeganiem przepisów ruchu drogowego. W tym miejscu należy także zwrócić uwagę, że proponowane brzmienie art. 3 ust. 2 ustawy o gwarancjach uzasadnione, a w zasadzie wymuszone jest kontestowaniem prawa do sprzeciwu sumienia w praktyce stosowania prawa i wynikającą z tego koniecznością intensyfikacji gwarancji przestrzegania norm konstytucyjnych poprzez ich wyraźniejsze sformułowanie w przepisach ustawy zwykłej.

Przypomnieć również należy, że projektowana ustawa nie wyklucza możliwości wprowadzania w odrębnych ustawach bardziej szczegółowych rozwiązań – zwłaszcza dotyczących proceduralnych aspektów powoływania się na sprzeciw sumienia – czy dalej

²⁶ Wyrok TK z 7 października 2015 r., K 12/14, pkt III.5.1.2.

idących ograniczeń w korzystaniu ze sprzeciwu sumienia, jeśli byłoby to uzasadnione regulowaną materią (proponowany art. 3 ust. 2 zdanie drugie ustawy o gwarancjach).

Przyjęcie proponowanej nowelizacji art. 3 ust. 2 ustawy o gwarancjach w rezultacie oznaczać będzie wyeliminowanie z polskiego porządku prawnego norm wywodzących się z okresu PRL, które naruszają konstytucyjnie gwarantowaną wolność sumienia w zakresie, w jakim zmuszają obywateli do wykonywania obowiązków sprzecznych z ich sumieniem. Równocześnie skutkiem nadania nowego brzmienia art. 3 ust. 2 ustawy o gwarancjach będzie zrealizowanie i ugruntowanie przez ustawodawcę jednej z głównych tez wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 7 października 2015 r. (K 12/14), stwierdzającej że prawo do sprzeciwu sumienia przysługuje każdemu człowiekowi.

Zapewnieniu respektowania prawa do sprzeciwu sumienia ma również na celu proponowana derogacja art. 135 i 138 kodeksu wykroczeń. Oba przepisy są głęboko osadzone w logice gospodarki centralnie planowanej PRL i już z tego powodu nie mają racji bytu w demokratycznym państwie prawnym gwarantującym wolność działalności gospodarczej i swobodę zawierania umów. Ich treścią jest zaadresowany do przedsiębiorców zakaz odmawiania sprzedaży towarów lub świadczenia usług bez nieuzasadnionej przyczyny. Wprawdzie ciążący na organach państwa, w szczególności na sądach, obowiązek prokonstytucyjnej wykładni prawa, nakazywałby przyjęcie, iż „uzasadniona przyczyna”, o której mowa w art. 135 i 138 kodeksu wykroczeń, obejmuje powoływanie się na sprzeciw sumienia nakazujący niepodejmowanie określonych działań, jak również odmowę udziału – w jakiegokolwiek formie – w realizacji czynu uznanego za moralnie zły (niegodziwy). Niestety praktyka pokazuje, że nakazane w Konstytucji bezpośrednie stosowanie ustawy zasadniczej (a jednym z jego sposobów jest właśnie wykładnia prokonstytucyjna) – przynajmniej w zakresie respektowania prawa do sprzeciwu sumienia – jest ostentacyjnie kontestowane. Stąd potrzeba zawarcia w projekcie ustawy dotyczącej zapewnienia gwarancji przestrzegania prawa do sprzeciwu sumienia propozycji uchylenia obu rzeczonych przepisów w kodeksie wykroczeń.

Kolejną zmianą zaproponowaną w projekcie jest uregulowanie klauzul sumienia w odniesieniu do poszczególnych zawodów medycznych. W niektórych przypadkach wystarczające jest dostosowanie już obowiązujących przepisów do Konstytucji – na co wskazał Trybunał Konstytucyjny w sentencji wyroku z 7 października 2015 r. – poprzez usunięcie fragmentów przepisów lub ich preredagowanie. W pozostałych przypadkach pożądane jest wprowadzenie klauzuli sumienia ze względów informacyjnych – by adresaci wiedzieli, że im przysługuje – oraz proceduralnych – by wprowadzić reguły korzystania z

niej. Oczywiście w każdym przypadku prawo do sprzeciwu sumienia jest zawsze gwarantowane wprost przez Konstytucję z 1997 r.

Do tych pierwszych przypadków należy klauzula sumienia uregulowana w art. 39 ustawy o zawodzie lekarza, której brzmienie art. 4 projektu dostosowuje do sentencji wyroku TK z 7 października 2015 r., poprzez zwolnienie lekarza z obu obowiązków uznanych za niekonstytucyjne, tj.:

- obowiązku wykonania świadczenia zdrowotnego sprzecznego z jego sumieniem „w innych przypadkach niecierpiących zwłoki”, o których mowa w art. 30 tej ustawy (przy jednoczesnym zastrzeżeniu, że lekarz nie może odmówić wykonania świadczenia zdrowotnego w przypadku wystąpienia niebezpieczeństwa utraty życia, ciężkiego uszkodzenia ciała lub ciężkiego rozstroju zdrowia – w tym zakresie stan normatywny nie ulega żadnej zmianie);

- obowiązku wskazania realnych możliwości uzyskania świadczenia u innego lekarza lub w innym podmiocie leczniczym.

Analogicznej interwencji wymaga klauzula sumienia zapisana w art. 12 ustawy o zawodzie pielęgniarki. Oczywiście konsekwencją wyroku TK z 7 października 2015 r. jest konieczność zwolnienia pielęgniarek i położnych z analogicznych, niekonstytucyjnych obowiązków warunkujących korzystanie przez nie z prawa do sprzeciwu sumienia, tj. obowiązku wykonania świadczenia zdrowotnego sprzecznego z ich sumieniem w razie „naglego zagrożenia zdrowotnego” oraz obowiązku informacyjnego polegającego na wskazaniu realnych możliwości uzyskania tego świadczenia u innej pielęgniarki, położnej lub w podmiocie leczniczym (art. 8 projektu). Podobnie jak w przypadku art. 39 ustawy o zawodzie lekarza, zmiana art. 12 ustawy o zawodzie pielęgniarki przewiduje, że pielęgniarka lub położna nie może odmówić wykonania świadczenia zdrowotnego w przypadku wystąpienia niebezpieczeństwa utraty życia, ciężkiego uszkodzenia ciała lub ciężkiego rozstroju zdrowia. Projekt zakłada zatem ujednoczenie obu klauzul sumienia, tj. reguł korzystania ze sprzeciwu sumienia przez lekarzy oraz przez pielęgniarki i położne.

Profesje medyczne to nie tylko lekarze i pielęgniarki, lecz również diagnostki laboratoryjni. Oni również w swej pracy zawodowej są szczególnie często narażeni na konflikty sumienia (prawo do sprzeciwu sumienia i odmowy wzięcia udziału w powierzonych czynnościach wprost gwarantuje jedynie § 22 Kodeksu Etyki Diagnosty Laboratoryjnego²⁷). Dlatego art. 6 projektu w ustawie o diagnostach laboratoryjnych dodaje art. 21a, który

²⁷ Załącznik do uchwały nr 31/2014 Czwartego Krajowego Zjazdu Diagnostów Laboratoryjnych z dnia 6 grudnia 2014 r. w sprawie Kodeksu Etyki Diagnosty Laboratoryjnego, http://kidl.org.pl/uploads/Kodeks_etyki_2015.pdf.

potwierdza, że diagnosta laboratoryjny może odmówić zabiegów i czynności diagnostyki laboratoryjnej niezgodnych z jego sumieniem na takich samych zasadach jak lekarz. Klauzula sumienia diagnosty laboratoryjnego będzie zatem uregulowana analogicznie jak klauzula sumienia lekarza.

Projekt precyzuje sposób korzystania ze sprzeciwu sumienia przez felczerów, którzy wykonując swój zawód w pewnym zakresie narażeni są na podobne dylematy moralne co lekarze czy diagnosty laboratoryjni. Przykładowo felczer jako osoba uprawniona do wystawiania recept na produkty lecznicze, które są dopuszczone do obrotu na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (art. 4 ust. 1 ustawy o zawodzie felczera) może, podobnie jak lekarz, doświadczyć konfliktu między żądaniem pacjentki przepisania środka antykoncepcyjnego „dzień po” a sprzeciwem sumienia wobec udostępniania produktów o charakterze wczesnoporonnym. Poprzez dodanie po art. 6 ustawy o zawodzie felczera art. 6a – w brzmieniu analogicznym do art. 39 ustawy o zawodzie lekarza – zostanie uregulowana klauzula sumienia również dla tej grupy zawodowej.

Projekt reguluje też sposób korzystania z prawa do sprzeciwu sumienia przez farmaceutów, kierowników aptek i właścicieli aptek. Ich prawo do sprzeciwu sumienia naturalnie jest gwarantowane przez Konstytucję, zaś w świetle prokonstytucyjnej wykładni już obowiązujących ustaw konieczne jest przyjęcie takiej interpretacji art. 96 ust. 5 pkt 1 i 2 Prawa farmaceutycznego (przepisy te pozwalają odmówić wydania produktu leczniczego, jeżeli: 1) jego wydanie może zagrażać życiu lub zdrowiu pacjenta oraz 2) w przypadku uzasadnionego podejrzenia, że produkt leczniczy może być zastosowany w celu pozamedycznym), która pozwala farmaceutyce na powołanie się na sprzeciw sumienia przynajmniej w zakresie odmowy wydawania m.in. środków antykoncepcyjnych, postkoitalnych, wczesnoporonnych, gdyż te mogą powodować zagrożenie życia lub zdrowia dziecka, którym zgodnie z art. 2 ust. 1 ustawy z 6 stycznia 2000 r. o Rzeczniku Praw Dziecka „jest każda istota ludzka od poczęcia do osiągnięcia pełnoletności”. Również art. 1 ustawy z dnia 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży²⁸ nakazuje chronić prawo do życia, w tym w fazie prenatalnej, a preambuła tej ustawy stanowi, że „troska o życie i zdrowie należy do podstawowych obowiązków państwa, społeczeństwa i obywatela”, czyli także farmaceuty. Z kolei zapobieganie ciąży jest niewątpliwie celem pozamedycznym, jak również celem medycznym nie jest zabijanie dziecka poczętego w pierwszych dniach jego życia. Do

²⁸ Dz. U. Nr 17, poz. 78 z późn. zm.

podobnych wniosków prowadzi art. 21 ustawy z dnia 19 kwietnia 1991 r. o izbach aptekarskich²⁹, który wyraźnie nakazuje członkom samorządu aptekarskiego przestrzegać zasad etyki i deontologii zawodowej. Zgodnie zaś z art. 3 Kodeksu Etyki Aptekarza Rzeczypospolitej Polskiej każdy farmaceuta jest zobowiązany do działania zgodnie ze swym sumieniem oraz przestrzegania zasad etyki zawodu niezależnie od mechanizmów rynkowych, nacisków społecznych oraz wymagań administracyjnych.

Jak zatem wynika z powyższych rozważań, klauzula sumienia farmaceuty jest aktualnie sformułowana w sposób nader zawoalowany, co stwarza pole do nadużyć i kwestionowania ich konstytucyjnego prawa do sprzeciwu sumienia³⁰. Żeby przeciwdziałać temu naruszającemu ustawę zasadniczą stanowi rzeczy art. 7 projektu zakłada nowelizację stosownych przepisów Prawa farmaceutycznego, tak aby zapewnić poszanowanie konstytucyjnego prawa farmaceutów, kierowników aptek i właścicieli aptek do sprzeciwu sumienia. W szczególności literalnemu poszerzeniu ulega katalog przesłanek upoważniających farmaceutę (technika farmaceutycznego) do odmowy wydania produktu leczniczego o przesłankę sprzeciwu sumienia. Na podstawie projektowanego art. 96 ust. 5 pkt 1a Prawa farmaceutycznego farmaceuta lub technik farmacji będzie mógł odmówić wydania produktu leczniczego, jeżeli jego wydanie jest niezgodne z jego sumieniem lub przedsiębiorcy prowadzącego jednoosobową działalność gospodarczą, w ramach której prowadzi aptekę albo wspólników spółki prowadzącej aptekę, z wyjątkiem przypadków nagłego zagrożenia życia lub zdrowia pacjenta. Warto wspomnieć, że terminy: „nagłe zagrożenie życia” oraz „nagłe zagrożenie zdrowia”, są już obecne w Prawie farmaceutycznym i zgodnie z art. 96 ust. 3 i 4 pozwalają, odpowiednio, na wydanie produktu leczniczego pomimo braku recepty lekarskiej oraz na wystawienie recepty farmaceutycznej. Godzi się również dodać, że proponowany przepis jest zasadniczo zbieżny z treścią wniesionej do Sejmu petycji w sprawie zmiany ustawy z dnia 6 września 2001 r. – Prawo farmaceutyczne (Dz.U. z 2016 r. poz. 2142 ze zm.) w zakresie dotyczącym możliwości odmowy przez farmaceutę albo technika farmaceutycznego wydania albo zapewnienia nabycia produktu leczniczego (BKSP-145-232/17).

²⁹ Dz. U. z 2014 r. poz. 1429 z późn. zm.

³⁰ Zob. np. wystąpienie Rzecznika Praw Obywatelskich z 13 kwietnia 2017 r. do Głównego Inspektora Farmaceutycznego w sprawie powoływania się przez farmaceutów na klauzulę sumienia (znak: VII.5002.3.2017.AMB), <https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Do%20G%C5%82%C3%B3wnego%20Inspektora%20Farmaceutycznego%20w%20sprawie%20powo%C5%82ywania%20si%C4%99%20przez%20farmaceut%C3%B3w%20na%20klauzul%C4%99%20sumienia.pdf>.

Niniejszy projekt ustawy zakłada również dodanie do art. 15 ustawy o działalności leczniczej ust. 2, który *expressis verbis* zezwala podmiotowi leczniczemu na odmowę pozbawienia życia *nasciturusa* (dziecka poczętego), z zastrzeżeniem że nie może to spowodować zagrożenia życia matki. Aktualnie podmioty prowadzące szpitale, które zamierzają kierować się w swej działalności podstawową wartością polskiego porządku prawnego, jaką jest poszanowanie i ochrona życia ludzkiego od poczęcia, nie są chronione w sposób efektywny przez polskie ustawodawstwo. W ustawie o działalności leczniczej brak jest bowiem przepisu, który wyraźnie zezwalałby podmiotowi leczniczemu na odmowę wykonania świadczeń sprzecznych z tymi wartościami. W polskiej doktrynie prawa wyrażono co prawda pogląd, że art. 18b ustawy z dnia 30 sierpnia 1991 r. o zakładach opieki zdrowotnej³¹ (obecnie: art. 14 ust. 1 ustawy o działalności leczniczej), stanowiący o udzielaniu przez zakład opieki zdrowotnej informacji o zakresie i rodzaju udzielanych świadczeń zdrowotnych, stwarza możliwość zwolnienia się przez taki zakład z wykonywania świadczeń określonego rodzaju³² – tj. ogłoszenia, że pewnych procedur dany podmiot leczniczy nie wykonuje, np. przerywania ciąży – lecz jest to tylko pogląd, skądinąd słuszny, wyrażony w doktrynie prawa. Innymi słowy, w obecnym stanie prawnym dominuje nieoparte na żadnych racjonalnych przesłankach założenie, że podmioty lecznicze, w tym publiczne, nie mogą kierować się określonymi wartościami moralnymi w prowadzonej działalności.

Dotychczasowa praktyka dostarcza na to wielu przykładów. W 2014 r. Prezydent m.st. Warszawy zwolniła prof. Bogdana Chazana ze stanowiska dyrektora Szpitala Specjalistycznego im. Św. Rodziny z powodu sprzeciwu sumienia wobec wykonywania aborcji. Po tej zmianie zarzucono w placówce przyjęty od 10 lat zwyczaj generalnego nieprzeprowadzania niekaralnych zabiegów przerywania ciąży. W tym samym roku Rada Powiatu Wołomińskiego podjęła uchwałę wprowadzającą do statutu Szpitala Powiatowego w Wołominie bezwzględną zasadę ochrony życia ludzkiego³³, co zostało zakwestionowane przez wojewodę, który stwierdził nieważność rzeczony uchwały³⁴. Sąd administracyjny oddalił skargę powiatu na rozstrzygnięcie wojewody, uznając że wprowadzenie do statutu publicznego zakładu opieki zdrowotnej bezwzględnej zasady ochrony życia ludzkiego jest sprzeczne m.in. z art. 4b ustawy z dnia 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie

³¹ Dz. U. z 2007 r. Nr 14, poz. 89 z późn. zm.

³² L. Bosek, *Klauzula sumienia*, [w:] M. Safjan (red.), *Prawo wobec medycyny...*, s. 25.

³³ § 1 uchwały Rady Powiatu Wołomińskiego z dnia 26 czerwca 2014 r. nr XLIII - 498/2014 w sprawie zmiany Statutu Szpitala Powiatowego w Wołominie – Samodzielnego Zespołu Publicznych Zakładów Opieki Zdrowotnej (Dz. Urz. Woj. Maz. z 2014 r. poz. 6347).

³⁴ Rozstrzygnięcie nadzorcze wojewody mazowieckiego z dnia 25 lipca 2014 r. nr LEX-I.4131.97.2014.JJ – <https://www.mazowieckie.pl/pl/urząd/akty-prawne/rozstrzygnięcia-nadzorcze/14395.Rozstrzygnięcia-nadzorcze-Wojewody-2014r-Warszawa.html>.

płodowi ludzkiemu i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży³⁵. Krótko mówiąc, w obecnym stanie prawnym co najwyżej dopuszcza się możliwość odmowy wykonywania aborcji przez podmioty lecznicze będące jednocześnie tzw. wyznaniowymi osobami prawnymi, wbrew Konstytucji wykluczając taką możliwość w przypadku zakładów publicznych³⁶.

Warto zwrócić uwagę, że tzw. „instytucjonalna klauzula sumienia” nie jest zagadnieniem nowym. Oczywiście osoby prawne nie posiadają sumienia, niemniej ten oczywisty fakt nie może stać na przeszkodzie respektowania ich uprawnień, które wynikają z konstytucyjnej wolności sumienia. Porządek prawny powinien je chronić, podobnie jak chroni np. własność i inne prawa majątkowe osób prawnych, czyli podmiotów prawa, które niewątpliwie nie posiadają ani świadomości, ani woli, ani chęci posiadania. Ochrona tożsamości ideowej osób prawnych (jednostek organizacyjnych) na poziomie aksjologicznym uzasadniona jest koniecznością ochrony wolności sumienia osób fizycznych, które je założyły lub które nią kierują albo identyfikują się z etosem, jaki te osoby prawne reprezentują lub z wartościami, w służbie których zostały ustanowione. W polskiej literaturze prawniczej problem ten dostrzegł m.in. Leszek Bosek, który pisał: „Niektóre jednostki organizacyjne albo ze względu na swoją naturę prawną, np. związki wyznaniowe, albo ze względu na cel utworzenia lub zasadniczy przedmiot działania, np. prowadzenie hospicjum, szkoły lub szpitala, mogą bazować na pewnym istotnym wyborze ich członków, właścicieli lub twórców o charakterze etycznym. Czy konieczne lub proporcjonalne *sensu stricto* byłoby zmuszanie tego rodzaju osób do czynienia tego, co przekreśla ich tożsamość, podważa sens ich utworzenia i wymusza likwidację?”³⁷

W europejskiej przestrzeni prawnej o zapewnienie wolności sumienia w tym zakresie zaapelowało Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy w rezolucji nr 1763 z 7 października 2010 r. w sprawie prawa do sprzeciwu sumienia w ramach legalnej opieki medycznej (ang. *The right to conscientious objection in lawful medical care*). Zgodnie z nią żadna osoba, szpital lub instytucja nie mogą zostać prawnie przymuszone, pociągnięte do odpowiedzialności prawnej ani dyskryminowane ze względu na odmowę wykonania lub odmowę pomocy przy wykonaniu zabiegu przerywania ciąży, wywołania poronienia, eutanazji lub innego czynu, który mógłby spowodować śmierć zarodka ludzkiego lub

³⁵ Wyrok WSA w Warszawie z dnia 4 grudnia 2014 r., sygn. akt VII SA/Wa 2043/14, CBOSA.

³⁶ M. Nestorowicz, N. Karczewska-Kamińska, *Prawo pacjenta do świadczeń medycznych a prawo lekarzy (szpitali) i osób z innych zawodów medycznych do klauzuli sumienia*, [w:] „Prawo i Medycyna” nr 59/2015, s. 25.

³⁷ L. Bosek, *Klauzula sumienia*, [w:] M. Safjan (red.), *Prawo wobec medycyny i biotechnologii. Zbiór orzeczeń z komentarzami*, Warszawa 2011, s. 25.

embrionu, z jakiegokolwiek powodu. Przyjmując tę rezolucję Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy zaapelowało do państw członkowskich tej organizacji o opracowanie wyczerpujących i przejrzystych rozwiązań definiujących i regulujących prawo do sprzeciwu sumienia w odniesieniu do zdrowia i świadczeń medycznych³⁸. Warto dodać, że nie był to pierwszy przypadek, gdy Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy upomniało się o konieczność respektowania sprzeciwu sumienia. Oczywiście rezolucje Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy nie mają mocy wiążącej, niemniej są wyrazem stanowiska, jakie to gremium prezentuje.

Nie zaszkodzi nadmienić, że w amerykańskim prawie medycznym od kilkudziesięciu lat funkcjonuje konstrukcja „instytucjonalnej klauzuli sumienia”, oparta na pojęciu tzw. „sumienia instytucjonalnego” („*institutional conscience*”) rozumianego jako misja, tożsamość ideowa, system wartości organizacji, którymi kieruje się ona w swej działalności³⁹. W 45 stanach ustawodawstwo gwarantuje zakładom opieki zdrowotnej prawo do odmowy wykonywania aborcji, a w 19 stanach – także innych świadczeń nieleczniczych. W zdecydowanej większości z nich taka możliwość przysługuje zarówno placówkom prywatnym, jak i publicznym⁴⁰.

Raz jeszcze trzeba zauważyć, że w literaturze prawa konstytucyjnego dopuszcza się możliwość powołania się przez osobę prawną na wolność sumienia, jeśli posiada cel umotywowany religijnie lub etycznie⁴¹. Art. 53 ust. 1 Konstytucji znajduje zatem zastosowanie również do podmiotów leczniczych kierujących się w swojej działalności zasadą poszanowania życia ludzkiego od poczęcia. Jest to istotny argument za ustawowym zabezpieczeniem prawa tych podmiotów do odmowy dokonywania aborcji.

³⁸ J. Pawlikowski, *Prawo do sprzeciwu sumienia w ramach legalnej opieki medycznej. Rezolucja nr 1763 Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy z dnia 7 października 2010 r.*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” t. 14/2011, s. 313 i n.

³⁹ Zob. np. D. P. Sulmasy, *What is conscience and why is respect for it so important?*, [w:] „Theoretical Medicine&Bioethics Journal” – *Theor Med Bioeth* (2008) 29:135–149, s. 142, <https://pmr.uchicago.edu/sites/pmr.uchicago.edu/files/uploads/Sulmasy.%20What%20is%20conscience%20and%20why%20is%20respect%20important%20.pdf>; J. Roszkiewicz, *Spółka prawa handlowego jako podmiot wolności sumienia*, [w:] W. Cisło, M. Olszówka, W. Sadłoń (red.), *Wolność religijna. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 2018, s. 179-189.

⁴⁰ Guttmacher Institute, *Refusing to Provide Health Services*, stan na 1 maja 2018 r., <https://www.guttmacher.org/state-policy/explore/refusing-provide-health-services>.

⁴¹ M. Olszówka, komentarz do art. 53 Konstytucji RP, [w:] M. Safjan, L. Bosek (red.), *Konstytucja RP. Tom I...*, s. 1263-1264; R. Winkler, *Die Grundrechte der Europäischen Union. System und allgemeine Grundrechtslehren*, Springer Wien New York 2006, s. 410; H. D. Jarass, *EU-Grundrechte. Ein Studien- und Handbuch*, München 2005, s. 183; V. Epping, *Grundrechte*, Springer-Verlag Berlin Heidelberg 2004, s. 105; B. Schmidt-Bleibtreu et. al., *GG-Kommentar zum Grundgesetz*, Carl Heymans Verlag 2008; H. D. Jarras, B. Pieroth, *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Kommentar*, München 2011, s. 162-163; J. Kokott [w:] M. Sachs (red.), *Sachs Grundgesetz Kommentar*, München 2009, s. 241; Ch. Starck [w:] Ch. Starck (red.), *Kommentar zum Grundgesetz*, München 2005, s. 473.

4. Przewidywane skutki

4.1. Skutki społeczne

Podstawowym skutkiem przyjęcia projektu będzie wzrost świadomości prawnej w społeczeństwie polskim na temat roli i znaczenia wolności sumienia oraz związku tej wolności z godnością człowieka, będącą podstawą jego praw i wolności (art. 30 Konstytucji). Nie mniej istotnym skutkiem będzie wzrost poziomu wiedzy o definicyjnym powiązaniu wolności sumienia z jej integralnym elementem, jakim jest prawo do sprzeciwu sumienia (gwarantowanym na poziomie ustawowym klauzulami sumienia). Dotyczy to także samych sędziów oraz prawników, których pewna część zdaje się kontestować obecny porządek konstytucyjny (przynajmniej w tym zakresie)⁴². Większe poszanowanie dla wolności sumienia – w tym jej aspektu zewnętrznego, którego wyrazem jest klauzula sumienia – będzie również sprzyjać zwiększeniu w polskim społeczeństwie poziomu akceptacji i tolerancji dla racjonalnych wyborów moralnych, podejmowanych przez konkretnych ludzi w zgodzie ze swoim sumieniem. Jak bowiem skonstatował sam Trybunał Konstytucyjny: „Prawo jednostki do odwołania się do <<klauzuli sumienia>> stoi zatem na straży nie tylko wolności sumienia, ale także godności osoby ludzkiej, która jest prawem przyrodzonym i niezbywalnym.”

Ponadto projekt poprzez znowelizowanie dziewięciu ustaw zapewni poszanowanie prawa do sprzeciwu sumienia każdego człowieka, zwłaszcza w tych zawodach i obszarach działalności, gdzie najczęściej dochodzi do konfliktu sumienia, i tym samym w sposób kompleksowy i optymalny zapewni wykonanie Trybunału Konstytucyjnego z 7 października 2015 r (K 12/14) oraz zwiększy zakres gwarancji przestrzegania wolności sumienia, co jest nieodzowne w budowie standardów demokratycznego państwa prawnego.

4.2. Skutki gospodarcze

Projekt nie wywołuje skutków gospodarczych.

4.3. Skutki finansowe

Projekt nie wywołuje skutków finansowych.

⁴² *Vide* przyp. 19.

5. Źródła finansowania

Projekt nie pociąga za sobą obciążenia budżetu państwa lub budżetów jednostek samorządu terytorialnego.

6. Założenia projektów podstawowych aktów wykonawczych

Projekt nie wymaga wydania aktów wykonawczych.

7. Oświadczenie o zgodności projektu z prawem UE

Projekt ustawy nie narusza prawa Unii Europejskiej.